

Η συνάντηση του Ζυλ Ντασέν με την ελληνική τραγωδία

ΕΒΑ STEHLÍKOVÁ

Όταν πέθανε Ο Ζυλ Ντασέν στην ηλικία των 96 χρονών, τα διεθνή πρακτορεία ειδήσεων ανακοίνωσαν ότι έφυγε ο δεξιότεχνης του φιλμ νουάρ Αμερικανός σκηνοθέτης κινηματογράφου. Είναι όμως γεγονός ότι οι αριστουργηματικές ταινίες του από τη δεκαετία του '40 – *Brut Force (Ο δήμιος των κολασμένων)* και *Naked City (Γυμνή πόλη)* – κατά πάσα πιθανότητα θα είχαν ξεχαστεί, εάν δεν είχε διαφύγει στην Ευρώπη, όταν βρέθηκε κατά την περίοδο του μακαρθισμού στη δεκαετία του '50 στη μαύρη λίστα του Χόλιγουντ. Στη Γαλλία γύρισε την ταινία *Du rififi chez les hommes (1955, Ριφιφι)*, η οποία βασίζεται στη νουβέλα του Auguste le Breton. Αυτή συζητιέται μέχρι σήμερα για τη θρυλική σκηνή των 32 λεπτών χωρίς διάλογο και μουσική υπόκρουση. Με την ταινία αυτή, που την ονόμασε με θαυμασμό ο Francois Truffaut το καλύτερο φιλμ νουάρ, που έχει δει, κέρδισε ο Ντασέν το βραβείο για τον καλύτερο σκηνοθέτη στο Φεστιβάλ των Καννών το 1955. Και το έργο αυτό θεωρείται μέχρι σήμερα ένα από τα καλύτερα γαλλικά φιλμ νουάρ. Είναι πιθανό, ότι τελικά θα μείνει στην ιστορία του κινηματογράφου μόνο αυτή η αναφορά στην περίφημη σκηνή της ληστείας, αν και ο Ντασέν έχει γυρίσει πολλές ταινίες που για πολλές απ' αυτές έχει βραβευθεί και συνεργαστεί με τους πιο διάσημους ηθοποιούς της εποχής του.

Δεν πέθανε όμως στην Αμερική, ούτε στη Γαλλία, αλλά στη χώρα, που στάθηκε μοιραία για τη ζωή του, στην Ελλάδα, όπου το 1981 απέκτησε την ελληνική υπηκοότητα. Αυτός ο μεγάλος φιλέλληνας ήταν ένα από τα οκτώ παιδιά ενός Εβραίου κουρέα από τη Ρωσία, που εγκαταστάθηκε στο Μίντλταουν του Κονέκτικατ, και υποστήριζε για τον εαυτό του, ότι ήταν Έλληνας πριν ακόμα γνωρίσει την Ελλάδα. Μαζί με την είδηση για το θάνατο του Ντασέν στα μέσα μαζικής ενημέρωσης εξέφρασε με χαρακτηριστικό αρχαίο πάθος τα συλλυπητήριά του ο τότε Έλληνας πρωθυπουργός, Κώστας Καραμανλής.¹

Την πρώτη του ταινία, αφιερωμένη στην Ελλάδα, την γύρισε όταν βρισκόταν ακόμα στη Γαλλία. Η ταινία *Celui qui doit mourir (1957)* βασίστηκε στο μυθιστόρημα του Νίκου Καζαντζάκη *Ο Χριστός ξανασταυρώνεται*. Παρά το γεγονός ότι ανήκει στις λιγότερο γνωστές ταινίες του Ντασέν, είναι πολύ ενδιαφέρουσα και ιδιαίτερα ανθρώπινη. Στην ταινία αυτή για πρώτη φορά συνεργάστηκε με τη Μελίνα Μερκούρη, η οποία έγινε και η Μούσα των ταινιών του. Από αυτές ειδικά η κωμωδία *Ποτέ την Κυριακή (Never on Sunday, 1960)* κυκλοφόρησε με μεγάλη επιτυχία σε όλο τον κόσμο – και επίσης χάρη στο γνωστό τραγούδι *Τα παιδιά του Πειραιά* του Μάνου Χατζιδάκι, για το οποίο κέρδισε το Όσκαρ για την καλύτερη μουσική. Πρόκειται για μία ζωντανή ταινία για έναν νεαρό Αμερικανό φιλόσοφο με το ωραίο όνομα Όμηρος και τη συνάντησή του με τη γοητευτική πόρνη Ίλια, η οποία ανατρέπει όλη

¹ «Η Ελλάδα θρηνεί την απώλεια ενός σπάνιου ανθρώπου, ενός σημαντικού δημιουργού και πραγματικού φίλου. ... το πάθος, η ακατάβλητη δημιουργική του ενέργεια, η αγωνιστικότητα και η ευγένεια του θα μείνουν αξέχαστα,» μπορούσαμε να διαβάσουμε στο Διαδίκτυο.

την ιδεαλιστική του εικόνα για την Ελλάδα. Στην ταινία θα βρούμε και ένα απόσπασμα με το αγαπημένο θέμα του Πυγμαλίωνα, στο οποίο προσπαθεί ο Όμηρος να εκπαιδεύσει την Έλια, την αναγκάζει να αλλάξει τρόπο ζωής και να διαβάζει σοβαρή λογοτεχνία.

Με βάση αυτή την ταινία παρουσιάστηκε το μιούζικαλ *Illya Darling* σε σκηνοθεσία του Ντασέν, το οποίο κυκλοφορούσε στο Μπρόντγουεϊ, στη Φιλαδέλφεια, στο Τορόντο και στο Ντιτρόιτ το 1967–1968.² Η χαρισματική Μελίνα Μερκούρη έπαιξε το ρόλο περίπλοκων ηρωίδων σε άλλες δύο ταινίες – *Phaedra* (Φαίδρα) το 1962, σύγχρονη προσαρμογή της τραγωδίας του Ευριπίδη *Ιππόλυτος*, η οποία βασίζεται σε μελόδραμα της Μαργαρίτας Λυμπεράκη,³ και *Κραυγή Γυναϊκών* (*A Dream of Passion*)⁴ από το 1978, δράμα μιας ηθοποιού, η οποία μελετάει το ρόλο της Μήδειας, και επισκέπτεται στη φυλακή μια μητέρα, η οποία (όπως και η Μήδεια) δολοφόνησε τα παιδιά της.

Τις τρεις αυτές ταινίες συνδέει το ίδιο θέμα: η κληρονομιά της ελληνικής τραγωδίας.⁵ Στο *Ποτέ την Κυριακή* υπάρχει μια γοητευτική συζήτηση με θέμα την ελληνική τραγωδία, που γίνεται μεταξύ του φιλόσοφου και της πόρνης, μέχρι να αντιληφτεί ο φιλόσοφος, ότι η πάντα αισιόδοξη Έλια δεν καταλαβαίνει την ουσία της τραγωδίας και πιστεύει ότι όλα έχουν ένα αίσιο τέλος. Οι φίλοι της ξέρουν προ πολλού τις ερμηνείες της της *Μήδειας* ή του *Οιδίποδα*. Ο Όμηρος όμως ακριβώς κατά την παράσταση καταλαβαίνει ότι η πίστη της είναι ακλόνητη: Ενώ οι θεατές στο θέατρο του Ηρώδη Αττικού κλαίνε, η συγκινημένη Έλια φανερώνει πως όλα είναι εντάξει, όπως έλεγε από την αρχή. Αυτό αποδεικνύεται στο τέλος, όταν η πρωταγωνίστρα της *Μήδειας* έρχεται να υποκλιθεί μαζί με τα παιδιά. Αυτό σημαίνει ότι τα έκρυψε κάπου προσωρινά και αφού ο Ιάσων επέστρεψε σ' αυτήν, όλοι ευτυχισμένοι έφυγαν στην παραλία στη θάλασσα. Η ατμόσφαιρα στα ναυπηγεία του Πειραιά με τους θαμώνες στις ταβέρνες και στις μπιραρίες του διακόπτεται μόνο μία φορά, όταν μετά την παράσταση και οι δύο συμμετέχουσες πλευρές της διαμάχης παραπατώντας διασχίζουν τη νυχτερινή Ακρόπολη...

² Η Μελίνα Μερκούρη έπαιξε πρωταγωνιστικό ρόλο. Ήταν υποψήφια για το βραβείο Tony Award, για την ίδια την παράσταση γράφτηκαν πολλά σχόλια – από τα πιο ενθουσιώδη μέχρι τα πιο αρνητικά.

³ Βλ. TSOMIS 2002, 107–116.

⁴ Ο τίτλος στα αγγλικά αναφέρεται στον Σάιξπηρ (*Άμλετ* ii, 2, 543):

*Is it not monstrous that this player here,
But in a fiction, in a dream of passion,
Could force his soul so to his own conceit
That from her working all his visage wann'd,
Tears in his eyes, distraction in's aspect,
A broken voice, and his whole function suiting
With forms to his conceit? and all for nothing!*

⁵ Τα έργα του Ντασέν, *Φαίδρα* και *Κραυγή γυναϊκών*, επεξεργάστηκαν στις μελέτες, που ασχολούνται με θέμα αρχαία μυθολογία στον κινηματογράφο, ο MacKINNON 1986, 98, 156, SOLOMON 2001, 268–269, 273–274 και McDONALD 1983.

Η συνάντηση του Ζυλ Ντασέν με την ελληνική τραγωδία

Η Φαίδρα του Ντασέν είναι μία ιστορία από την άλλη πλευρά του κοινωνικού φάσματος, από τη ζωή των πλουσίων στα ναυπηγεία. Παρακολουθεί το βασικό θέμα του γνωστού μύθου. Η Φαίδρα, η γυναίκα του πλούσιου εφοπλιστή Θάνου⁶ (Raf Vallone, αστέρας των νεορεαλιστικών ταινιών) ερωτεύεται τον Αλέξη, γιο του Θάνου από τον πρώτο γάμο του. Αυτός ζει στο Λονδίνο και ενδιαφέρεται πιο πολύ για τις καλές τέχνες παρά για την οικογενειακή επιχείρηση (Antony Perkins, ο οποίος έγινε γνωστός χάρη στο ρόλο του Norman Bates στην ταινία *Psycho* του Hitchcock). Ερωτεύονται κεραυνοβόλα ο ένας τον άλλο και κανένας από τους δύο δεν μπορεί να αντισταθεί. Όταν η Φαίδρα γνωστοποιεί στον άντρα της ότι έχει σχέση με τον Αλέξη, αυτός διώχνει τον Αλέξη από το σπίτι τους και τον ταπεινώνει δημόσια. Ο απελπισμένος Αλέξης σκοτώνεται μέσα στο αυτοκίνητο, που του δώρισε ο πατέρας του, και η Φαίδρα, η οποία μάταια καταπολεμά τα παθιασμένα αισθήματά της, αυτοκτονεί. Φυσικά, μερικοί υπαινιγμοί που συνδέουν τη μοντέρνα ιστορία με τον αρχαίο μύθο είναι εύκολα αντιληπτοί, αν και στο σύγχρονο έργο λείπει η μάταιη λαχτάρα της Φαίδρας για το θετό της γιο, γιατί ο «Ιππόλυτος» ανταποδίδει την αγάπη της μητριάς. Επιπλέον, με πρότυπο τον Ρακίνα, υπάρχει ακόμα μία νέα κοπέλα-αντίπαλος, την οποία ζηλεύει η σκληρή και αλύπητη Φαίδρα.

Λίγο ειρωνικό είναι φυσικά το τέλος του Αλέξη, τον οποίο δεν έσυραν τα άλογα μέχρι θανάτου, αλλά σκοτώνεται μόνος του – σύμφωνα με την εποχή, σε αυτοκίνητο με πολλά άλογα. Σήμερα δε θα σοκαριστεί κανένας στην τολμηρή ερωτική σκηνή, η οποία εκείνη την εποχή θεωρήθηκε σκανδαλώδης. Αυτό που μας κάνει εντύπωση μέχρι σήμερα είναι το όμορφο τραγούδι του Μίκη Θεοδωράκη με στίχους του Νίκου Γκάτσου, ή η τελική σκηνή στην οποία ο Perkins τραγουδάει Μπαχ με τον βρυχηθμό των κινητήρων. Το ασίγαστο πάθος σε στυλ του Σενέκα της κύριας ηρωίδας δεν μας επιτρέπει να ταυτιστούμε μαζί της. Όταν ντυμένη στα λευκά, χρυσωμένη πίσω από τα σκούρα γυαλιά της, αδίσταχτα ανοίγει το δρόμο μέσα στο πλήθος μαυροφορεμένων γυναικών που κλαίει τους άνδρες τους, τους ναύτες που χάθηκαν, καταλαβαίνουμε ότι η πραγματική τραγωδία παίζεται αλλού.

Αν και η τραγωδία *Ιππόλυτος* του Ευριπίδη είναι σαφής βάση της ταινίας μας, δεν είναι απαραίτητο να την ξέρει ο θεατής. Την ιστορία της ταινίας μπορεί να την αντιλαμβάνεται κανείς απλά ως μια μελοδραματική ιστορία ενός ερωτικού τριγώνου με τραγικό τέλος. Οι περισσότεροι θεατές δε γνωρίζουν την ετυμολογία του ονόματος «Ιππόλυτος». Έτσι η παρουσίαση της ζωφόρου του Παρθενώνα, όταν προβάλλονται οι τίτλοι στην αρχή της ταινίας, και η συνάντηση της Φαίδρας με τον Αλέξη τη στιγμή που ζωγραφίζει το κεφάλι του αλόγου από τον Παρθενώνα είναι για τους θεατές απλά ένα στοιχείο της τουριστικής Ελλάδας (είτε συνδέεται με το Βρετανικό Μουσείο είτε με την κληρονομιά της ελληνικής γλυπτικής). Συμβολική σύνδεση της Φαίδρας με το ταυτώνυμο πλοίο, το οποίο βαφτίζει και το οποίο ναυαγεί, είναι πασιφανής για τους θεατές. Όμως δεν είναι καθόλου απαραίτητο να συνδέεται με την ιστορία του Ιππολύτου.

⁶ Ο TSOMIS (2002, 111) υπενθυμίζει, ότι το επίθετο του Θάνου Κυρίλη αναφέρεται στην κυριαρχία της θάλασσας (κύριος + ἄλις) και αναμφίβολα και στον τότε κυρίαρχο των θαλασσών, τον εφοπλιστή Ωνάση.

Αντίθετα, το μοτίβο της Μήδειας που διαπερνά την *Κραυγή γυναικών* είναι ανυπέβλητο και η ερμηνεία της ταινίας χωρίς αυτό είναι αδύνατη. Η ίδια η τραγωδία εμφανίζεται στην ταινία σε δύο μορφές – στη μορφή της ταινίας που γυρίζει το BBC και στην τελική μορφή της θεατρικής παράστασης στο θέατρο των Δελφών.⁷ Επιπλέον, όπως έχουμε αναφέρει, η κύρια πρωταγωνίστρια η Μάγια, η οποία αντιπροσωπεύει τη Μήδεια (Μελίνα Μερκούρη), επισκέπτεται μια νέα (προφανώς ψυχικά ασθενή) Αμερικανίδα την Μπρέντα (Ellen Burstyn), η οποία βρίσκεται στη φυλακή γιατί δολοφόνησε τα τρία παιδιά της, για να εκδικηθεί τον άντρα της. Η Μάγια ενδιαφέρεται για την Μπρέντα για δύο λόγους. Πρόκειται στην αρχή αφενός μόνο για ένα διαφημιστικό κόλπο, αφετέρου, θέλει να εμπνευστεί από τη μοίρα της δολοφόνου και να βρει το κλειδί στο ρόλο της. Και οι δύο γυναίκες έχουν κάτι κοινό με την Μήδεια: και οι δύο είναι ξένες. Η Μπρέντα δεν κατάφερε ποτέ να προσαρμοστεί στη χώρα, στην οποία έζησε, ποτέ δεν έμαθε ελληνικά, και τα παιδιά στη γειτονιά την ονόμαζαν „ξένη!“ Και η Μάγια ήταν ξένη παντού. Όταν ζούσε στο εξωτερικό, τη ρωτούσαν: „Πότε θα επιστρέψεις επιτέλους στην Ελλάδα;“ Τώρα όμως, που γύρισε, ακούει πάλι: „Πότε θα φύγεις;“ Σε μια υστερική σκηνή εξομολογείται ειλικρινά, ότι πρόδωσε την αγαπημένη της φίλη και ότι και αυτή σκότωσε το δικό της αγέννητο παιδί για να μην καταστρέψει την καριέρα της. Και αυτή είναι δηλαδή προδότρια και δολοφόνος (και ο πιστός της σύζυγος όλα τα χρόνια υποφέρει για αυτό το λόγο). Δεν είναι λοιπόν καθόλου περίεργο ότι τα δύο πρόσωπα αρχίζουν να αλληλοσυμπλέκονται.

Επιπλέον, ο ρόλος της Μάγιας φαίνεται να είχε γραφτεί ειδικά για την Μελίνα Μερκούρη και της ταιριάζει πολύ (μπορούμε να πούμε ότι η μοίρα της αποτελεί πρόσχημα του χαρακτήρα της Μάγιας). Η ζωή της στην εξορία και πιθανώς και τα προσωπικά της προβλήματα είναι αρκετά γνωστά στον Έλληνα θεατή και υποστηρίζουν την ιδέα συνταύτισης και των δύο κινηματογραφικών ηρωίδων. Η σταδιακή διείσδυση της Μάγιας στη μοίρα της Μπρέντας και η συνειδητοποίηση της συσχέτισης της δικής της ζωής αλλάζει την ερμηνεία της της Μήδειας, όχι πάντα προς ευχαρίστηση του σκηνοθέτη Κώστα, πρώην εραστή της Μάγιας (Αντρέας Βουτσίνας), που επιθυμεί να εκπληρώσει η Μάγια το όραμά του («Όλη η Μήδεια αναφέρεται στην αγάπη, στο πάθος και στη μαγεία... Η θεά της Μήδειας είναι η Εκάτη»).

Τελικά, η Μάγια καταφέρνει να προσαρμοστεί με το χαρακτήρα που απεικονίζει, όχι όμως πνευματικά (όπως προσπάθησε να την κινήσει ο Κώστας, όταν παρουσιάζει στους

⁷ Η Μελίνα Μερκούρη εμφανίστηκε το 1976 – μετά από 15 χρόνια που πέρασε εκτός σκηνής – στην τραγωδία του Ευριπίδη, την οποία παρουσίασε το Κρατικό Θέατρο Βορείου Ελλάδος σε σκηνοθεσία του Μίνου Βολονάκη. Η παράσταση αυτή έκανε το γύρο όλης της Μακεδονίας και εμφανίστηκε και στο Θέατρο Λυκαβηττού, αλλά δεν έγινε δεκτή στο επίσημο πρόγραμμα του φεστιβάλ Επίδαυρου. Για αυτό το λόγο ονομάστηκε «Μήδεια στην εξορία». Στην ταινία μπορούμε να δούμε αυτή την παράσταση, αλλά τελικά μεταφέρεται στο θέατρο των Δελφών, το οποίο είναι προφανώς πιο ενδιαφέρον όσον αφορά την καλλιτεχνική σκηνή από το νέο Θέατρο Λυκαβηττού. Αυτή η θεατρική διασκευή είναι επίσης έργο του Μίνου Βολονάκη (1925–1999).

Η συνάντηση του Ζυλ Νταςέν με την ελληνική τραγωδία

ηθοποιούς απόσπασμα από την *Persona* του Bergman), αλλά συναισθηματικά. Η εμπειρία της τραγωδίας και η θλίψη για την απώλεια των αγαπημένων προσώπων της σημειώνουν το τέλος της ταινίας, στην οποία υπάρχουν δύο παράλληλες υποθέσεις: η Έλεν σκοτώνει τα παιδιά της, ενώ η Μάγια διαπρέπει στο τελικό κομμάτι της *Μήδειας* του Ευριπίδη στο θέατρο των Δελφών.

Όπως και στη *Φαίδρα* και εδώ δημιουργεί ο Νταςέν την ελληνική ατμόσφαιρα χάρη σε οπτικές αναφορές στον πολιτισμό της αρχαίας Ελλάδας. Όταν προβάλλονται οι τίτλοι, εμφανίζονται ελληνικές επιγραφές χαραγμένες σε πέτρα, αρχιτεκτονικές λεπτομέρειες του αρχαίου θεάτρου (κυρίως οι σκάλες) και του Παρθενώνα (οι ραβδώσεις των δωρικών κιόνων), σαφής αναφορά στο έργο του μεγάλου Έλληνα σκηνογράφου Διονυσίου Φωτόπουλου, που δημιούργησε τα κοστούμια. Στις θεατρικές πρόβες της *Μήδειας* δεσπόζει η χορωδία γυναικών ντυμένων σε μαύρα ρούχα, χαρακτηριστικό στοιχείο παραστάσεων αρχαίου ελληνικού δράματος, που δημιουργεί μια γέφυρα ανάμεσα στο παρελθόν και το παρόν, όπως και το τραγούδι, που τραγουδάει η Μάγια με τον Δημήτρη, εκπρόσωπο του Ιάσονα (Δημήτρης Παπαμιχαήλ).

Με την ταινία *Κραυγή γυναικών* κερδίζει ο Ζυλ Νταςέν το Χρυσό Φοίνικα στο Φεστιβάλ στις Κάννες το 1978. Είναι η τελευταία ταινία που γύρισε με τη Μελίνα Μερκούρη και η τελευταία στην οποία έπαιξε η ίδια. Ας θυμηθούμε, ότι ως Μάγια λέει με ειρωνία ότι είναι μεγάλη πια να γυρίζει ταινίες. Αργότερα μόνο δάνεισε τη φωνή της στην αφηγήτρια στην ταινία *Γυναίκες στην εξορία* το 1981 και ασχολήθηκε ενεργά με την πολιτική. Έγινε πρώτη υπουργός Πολιτισμού και επίσης δήμαρχος της Αθήνας. Επίσης ο Νταςέν σταμάτησε να γυρίζει ταινίες από τη δεκαετία του ογδόντα, αλλά συνέχισε να εργάζεται για το θέατρο⁸ και προετοίμασε τη θριαμβευτική επιστροφή της Μελίνας στη σκηνή.⁹ Εκτιμήθηκε στην Ελλάδα για τις ταινίες που της προσέφερε και για την αδιάκοπη δράση του υπέρ της χώρας. Δεν μπορεί να ξεχαστεί ότι μαζί με τη Μελίνα καταπολέμησε τη Χούντα.¹⁰ Ακόμα και μετά το θάνατό της υποστήριξε τις ιδέες της και μαχόταν για την επιστροφή των μαρμάρων του Έλγιν στην Ελλάδα. Δυστυχώς, έφυγε πριν τα εγκαίνια του νέου μουσείου της Ακρόπολης, το οποίο είναι έτοιμο για την επιστροφή της ζωφόρου του Παρθενώνα...

⁸ Ανάμεσα στο 1975 και 1994 σκηνοθέτησε στην Αθήνα την *Όπερα της Πεντάρας* του Μπρεχτ και του Βάιλ, το *Γλυκό πουλί της νύχτας* του Ουίλιαμς, το *Ποιος φοβάται τη Βιρτζίνια Γουλφ*; του Άλμπι, το *Γλάρο* του Τσέχωφ, το *Θάνατο του εμποράκου* του Μίλλερ κλπ.

⁹ Η Μελίνα θριάμβευσε στο *Γλυκό πουλί της νύχτας* του Ουίλιαμς (1979/80), στην ιστορία του θεάτρου μένει για πάντα η πρώτη της επιτυχία, ο ρόλος της Blanche DuBois στο *Λεωφορείο ο Πόθος* σε σκηνοθεσία του Καρόλου Κουν στο Θέατρο Τέχνης ήδη το 1950.

¹⁰ Η Μελίνα Μερκούρη έγινε γνωστή χάρη στην τολμηρή της δραστηριότητα με την οποία αγωνίστηκε εναντίον της Χούντας. Το 1974 γύρισε ο Νταςέν την ταινία *The Rehearsal* (*Δοκιμή*), της οποίας η ίδια ήταν παραγωγός. Σ' αυτή την οξεία κατηγορία της Χούντας έπαιξαν: Ολυμπία Δουκάκη, Lillian Hellman, Μελίνα Μερκούρη, Laurence Olivier, Maximilian Schell, Μίκης Θεοδωράκης κλπ.

Βιβλιογραφία

- MACKINNON K. *Greek Tragedy into Film*, London – Sydney 1986.
- MCDONALD M. *Euripides in cinema: the heart made visible*, Philadelphia 1983.
- SOLOMON J. *The Ancient World in the Cinema*, Yale Univ. Press 2001.
- TSOMIS G. Die Rezeption des Euripideischen Hippolytos im Film Phaedra von Jules Dassin.
In: Kornjak-Töchterle (eds.), *Pontes II. Antike im Film* (Comparanda 5), Innsbruck-Wien-München-Bozen 2002, 107–116.